

Terminologie a pojmy v čase paradigmatických změn

Zdeněk Uhlíř

Národní knihovna ČR, Praha

To, že TDKIV obdržela letos ocenění Infora, může nás, kteří jsme se na její tvorbě podíleli, zajisté těšit a může nám snad i přinášet pocit hrdosti nad dobře vykonanou prací. Nicméně nebylo by dobré, abychom usnuli na vavřínech. Z diskusí, které jsme před zahájením prací i v jejich průběhu vedli, si přece dobře pamatujeme, že jsme vybudování databáze pojali jen jako první krok mnohem širšího úkolu nové systematizace – opravdu se to tak dá říci – knihovnictví a informační vědy ve všech aspektech a v širším kontextu dalších, bližších i vzdálenějších disciplín, jakož i zásadních civilizačních a sociokulturních proměn posledních přinejmenším několika desetiletí (třebaže v našich poměrech lze vpravdě hovořit o posledním desetiletí ponormalizačním a postkomunistickém). TDKIV je tedy spíše jen polotovár či meziprodukt, materiál pro další práci, jež musí následovat. Vyplývá to z vlastní povahy terminologie jakožto páteře a kostry každého vědeckého a odborného oboru. Obrazně lze hovořit o tvrdém jádru přecházejícím v měkký plod disciplíny. Tu se však klade otázka, jak tuto metaforu zřejměji explikovat. Pokus stabilizovat a standardizovat terminologii tedy zároveň znamená netoliko co nejpřesněji vymezit jednotlivosti, nýbrž také vyznačit pole, v němž se nacházejí.

A tak tedy lze říci, že terminologie, její tvorba a usoustavnění má dvojí odlišnou funkci. Na jedné straně je to funkce referenční: termíny odkazují k pojmům a významům, jimiž se vyjadřují fakta. Až druhořadé je to, zda definice termínů jsou exaktní, nebo deskriptivní. Terminologie tu vystupuje v pojetí objektivním a vytváří disciplínu ve smyslu science. Taková měla být pozitivistická knihověda i bibliograficko-metodicko-statistické knihovnictví, taková má být i technokratická informační věda. Termínům jako jednotlivostem a terminologii jako celku je přičítána jedno-jednoznačnost a transparentnost. Výhodou je v tomto případě jasnost a přehlednost, snadná formální a operativní použitelnost, nevýhodou však je reduktivnost a až rigidnost. Terminologie v této funkci je obsahem TDKIV.

Na druhé straně je to funkce reflektivní: terminologie tvoří celek odkazující ke konceptualizaci oboru. Až druhořadé je to, zda je jeho struktura analytická, nebo syntetická. Terminologie tu vystupuje v pojetí intersubjektivním a vytváří disciplínu ve smyslu *humanities*. Pro knihovědu, knihovnictví a informační vědu znamená tento přístup změnu paradigmatu, jejíž potřebu sice tušíme, jejíhož dosahu si však nejsme plně vědomi, protože nám není jasné, co bychom v tomto pohledu měli přičítat termínům jako jednotlivostem a terminologii jako celku. Vycházíme zatím pouze z předběžných teoretických, epistemologických a sémiotických předpokladů, že místo jedno-jednoznačnosti je to relativní kontextuálnost a místo transparentnosti masivnost. Vycházíme přitom z předpokladu komplexity (namísto reduktivnosti) a možnosti nepředmětného myšlení (namísto myšlení čistě předmětného). Terminologie v této funkci je obsahem mého příspěvku.

Jde tedy o to, že terminologie ve funkci reflektivní je vlastně sebedefinicí oboru. Ovšem na rozdíl od explicitní konceptualizace oboru, která je dána prolnutím předmětu

a metody, se tímto způsobem ukazuje jeho implicitní pojetí. Terminologie ve své reflektivní funkci tak představuje souvislost mezi teorií a praxí, v podstatě tedy vyjadřuje konzistenci oboru. Nebo, řečeno ještě jinak, vyjadřuje jeho vlastní a skutečnou intenci. Tato intence je arci nepředmětná a lze jí rozumět tak, že vyjadřuje opravdový zájem, nejenom ten explicitně definovaný. A dále je zřejmé, že terminologie má různé vrstvy, různou hloubku, jednotlivé termíny mají různou míru specifčnosti. Profilujícími termíny jsou právě ty málo specifické, vztahující se k pojmům obecnějším, majícím větší rozsah či extenzi a menší obsah či intenzi. Zkoumání reflektivní funkce terminologie je tedy třeba založit na nich, neboť tak je možno konzistenci oboru postihnout komplexněji a spolehlivěji. Zároveň však nejsou bez významu ani termíny velmi specifické, vztahující se k pojmům majícím menší rozsah či extenzi a větší obsah či intenzi. Málo specifické termíny představují statickou složku oboru, zatímco velmi specifické termíny vyjadřují jeho dynamický aspekt, který je dvojí: jednak se vztahuje k vývoji samotného oboru, jednak postihuje historickou povahu jeho předmětu. Vzhledem k tomu, že v případě knihovědy, knihovnictví a informační vědy se intence oboru obecně explikuje jako práce se sbírkami dokumentů, myslím, že je dobré obrátit pozornost k termínům „kniha“, „dokument“, „materiál“, „kodikologie“, „kustody/reklamanty“, „text“ a „dílo“, abychom na jejich implicitním vztahu ověřili konzistenci oboru, tzn. mohli se vyjádřit k jeho paradigmatickým otázkám.

1 Kniha

Kniha je termín, od něhož odvozuje své jméno celý obor, takže bude vhodné začít právě zde. Tento termín je v TDKIV charakterizován dvěma základními či podstatnými rysy: za prvé je to svazek, tj. fyzická věc určité podoby, který za druhé tvoří obsahový, významový, intelektuální atp. celek. Takové primární vymezení je velmi konkrétní, protože je pouhým zobecněním, či snad lépe pouhou indukci běžné zkušenosti, která, zdá se, není v dostatečné šíři reflektována. Definice termínu kniha je tedy – *sit venia verbo* – pouhým vyumělkovaným odbornickým vyjádřením tzv. předsudku zdravého rozumu. Na tom se pak ovšem zakládají různé konfuze a inkonzistence: slovo kniha, v němž se význam odborného termínu vlastně neliší od významu, jak je užíván v běžném jazyce, je omezené na bezprostřední zkušenost přítomného, tj. nynějšího kolektivního vědomí, nevztahuje se k tomu, co není přítomné, nynější (příčemž přítomnému, nynějšímu nerozumíme ve smyslu aktuálního vnímání či aktuální recepce, nýbrž jako civilizačnímu nebo sociokulturnímu modu). Taková definice tedy prostě popisuje obvyklou věc vyskytující se v našem běžném světě. V tom je pravděpodobně kámen úrazu: je prakticistně pozitivistická. Ukazuje to potřeba specifikovat knihu jako svazek tištěný nebo rukopisný. V běžné zkušenosti se totiž v civilizační přítomnosti nyní obvykle vyskytují jen knihy tištěné, takže běžné vědomí si na rozdíl od vědomí odborného vůbec není jisto, zda rukopisná kniha je také knihou, rukopis jako knihu nerozpoznává. V druhém se tedy termín kniha od běžného slova začíná lišit: podstatnou odlišností je to, že do termínu vstupuje dimenze historická, překračující bezprostřednost kolektivního vědomí. Zároveň však je důležité si uvědomit, že to je až v druhém plánu – pro samu povahu svazku je irelevantní, zda je tištěný, nebo rukopisný. Smyslem uvedení historické dimenze do definice

termínu, ačkoli to pro výklad jeho významu není ani nezbytné, ani podstatné, je nejspíš jen to, dát jasně najevo, že jde o termín humanitní disciplíny. Avšak kromě jakési latentní proklamace knihovnictví za humanitní disciplínu tu jde ještě o něco jiného. Nepřímým vymezením historické dimenze knihy je vyjádřena i historická dimenze knihovnictví jakožto oboru, který se knihou primárně zabývá; to také znamená, že je tím vysloven nárok na historickou existenci. Termín kniha tak, jak je definován v TDKIV, tedy obsahuje tři různé vrstvy: jednak význam jazyka běžné zkušenosti, jednak jeho historické rozšíření, jednak nereflektovanou interpretaci tohoto rozšíření. Tím se ovšem stalo, že jednoduchá samozřejmost knihy byla odbornou specifikací převedena v jednoduchou samozřejmost jiného řádu. Tu je důležité upozornit na dvě skutečnosti. Za prvé, výklad termínu v TDKIV svým obsahem překračuje tzv. výklady normativní, které naprosto pomíjejí zde definovanou hlubší historickou strukturu. Za druhé, lépe vystihuje předmětný i nepředmětný obsah termínu používaný v odborné literatuře a v knihovnické praxi, alespoň pokud jde o praxi vědeckých knihoven.

Avšak vedle termínu kniha přichází ještě složený termín elektronická kniha, který je diferencován do tří různých významů. Jednak jako kniha vytvořená na počítači, jednak jako zařízení určené ke čtení knihy vytvořené na počítači, jednak jako kniha vytvořená na počítači, tj. digitální kniha, vydaná ve fyzické podobě, na fyzickém nosiči. Sice je tu evidentní souvislost s termínem kniha, kde první podstatný definiční rys, tj. svazek, lze interpretovat jako nosič, a druhý, tj. celek, jako záznam, avšak v konciznosti významu termínu elektronická kniha dochází k proměně jejich vztahu: přestávají být souřadnými. Řečeno jinak: termín kniha označuje fyzickou věc, jejíž podstatou je být významovým, obsahovým, intelektuálním atp. celkem na nosiči jistě vnější, formální podoby, zatímco termín elektronická kniha nic takového neznamená, ba neznamená ani nic tomu podobného. Nejenom že není rukopisným nebo tištěným svazkem, ale není nutně ani nosičem (tím je pouze ve druhém a třetím z uvedených významů, nikoli však v prvním z nich). Podle definice termínu elektronická kniha je jeho podstatným významem být celkem ve smyslu významového, obsahového, intelektuálního atp. celku – poprvé výlučně, podruhé figurativně jakožto cíl funkce zařízení, potřetí částečně na nosiči jiného specifického typu, než je svazek. Termín elektronická kniha tak označuje dematerializovanou nebo imateriální knihu, nikoli však samu o sobě, nýbrž ve zcela určitých technicko-technologických podmínkách. Možno říci, že elektronická kniha podle definice TDKIV není knihou v žádném ze svých diferencních významů; a přece se v tomto termínu slovo kniha vyskytuje. To znamená jediné: nepřichází v něm ani jako termín, ani jako slovo běžného jazyka, ale jako metafora, která umožňuje přijmout novou, změněnou skutečnost tím, že pravou povahu změny milosrdně zakrývá: že totiž přichází chvíle, kdy knihovníci i ostatní lidé, pokud nepřestávají mít s knihami vůbec co do činění, setkávají se s nimi stále méně. Tato metafora, resp. metaforizace je tedy opět dalším vstupem historické dimenze, tentokrát ovšem v jiném směřování: dříve to bylo do minulosti, nyní je to do budoucnosti.

A tak se dostáváme před komplexní otázku: jaké důsledky má tato velice volná práce s termíny pro terminologii jako celek a pro knihovnictví jako obor? Terminologie se tu snad projevuje jako inkonzistentní a konfuzní, každopádně jako nikoli jedno-jednoznačná. Záleží ovšem

na nás, jak si s tím při používání terminologie při odborné práci poradíme, tj. zda nás to dovede k myšlenkovému chaosu, anebo zda neurčitost a nejasnost podnítlí úsilí o inovaci a transformaci. Důležité bude upustit od zavedeného důrazu na normativní výklady, protože ty takovou otázku vůbec neumožňují položit, jak vidíme. Jsou zdrojem rigidnosti a zkostnatělosti, které oboru jenom škodí, vytvářejíce iluzi jasnosti a bezproblémovosti. Raději se držme inspirace historickou dimenzí, která sem latentně vstupuje. Vidíme, že knihovníci někdy docela dobře chápou, že předmětem knihovnictví není a nemusí být jen kniha, resp. knihy, když se historicky projektují do správců sbírek svitků či tabulek. To nejenom nejsou sbírky knih po fyzické či materiálové stránce; ony musely a musejí být organizovány jinak i po informační stránce. A právě tak musejí být jinak organizovány i elektronické knihy. Je tedy nutno připustit, že informační organizace není jen nějakým způsobem reprezentací fyzické organizace, ale ani reprezentací ne-fyzické lokalizace, nýbrž je organizací něčeho, co přesahuje konkrétní historické podoby a formy. Knihovnictví je tak sice oborem aplikovaným, to ovšem neznamená, že je nutně oborem praktickým. Pokud dnes v knihovnictví dominuje jeho praktická složka ve smyslu osobní obsluhy a technických služeb, lze to prizmatem historické dimenze vidět jenom jako důsledek historicky omezeného stupně institucionalizace oboru, nikoli jako jeho podstatnou povahu. Knihovnictví naproti tomu je svou podstatnou povahou oborem znalostně informačním, nevázaným na konkrétní podoby materiálu a práce i zpracování.

2 Dokument

Dokument ve významu odborného termínu je obecným případem knihy, abych postoupil dále od toho, čím jsem začal: podle definice TDKIV je spojením nosiče a záznamu. Nosič tedy nemusí být pouze svazkem a záznam nemusí být pouze významovým, obsahovým, intelektuálním atp. celkem, ale prostě množinou informací. Fixace záznamu na nosiči slouží k přenosu dat v čase a prostoru. Podle toho by se dalo soudit, že dokument je fyzická věc (nosič), která je podrobena jistému ztvárnění (přenáší data), jež jeho bezprostřední fyzický význam přesahuje (data jsou množinou informací, či lépe data reprezentují množinu informací). Vzniká tu pak zajímavá otázka, zda dokumentem je třeba socha nebo dopravní značka. Ba mohli bychom jít ještě dále a tázat se, zda podle této definice musí jít nezbytně o předmět kulturní, zda docela dobře nemůže jít i o věc přirozenou, která se zakládá v materiálu (nosič), má nějakou formu (data) a za jistých okolností také něco znamená (informace). Vzhledem k tomu, že tu vůbec mohou vyvstat takové otázky, je jasné, že v tomto případě stojíme před fundamentálním pojmem a že podle toho musí být definičně vypracován význam termínu. Je zkrátka nezbytné nevycházet z jednoduchých samozřejmostí, z podvědomých předběžných předpokladů. Do definice je tudíž třeba doplnit další rys, totiž že dokument je kulturní předmět, a přidat podrobnější specifikaci, že data jsou nějakým způsobem syntakticky segmentovaný soubor znaků. Tím, že nyní už hovořím o předmětu a nikoli o věci, připouštím, že se nemusíme pohybovat v materiální či dokonce fyzické sféře. A vsuťku, definice TDKIV při bližším vysvětlení právě tak připouští, že dokumenty jsou také elektronické a digitální, tedy že jsou i ze světa bitů, nikoli jen atomů. Nosičem je v tomto

případě pole složené z částic, nikoli látka, žádný materiál. Je ovšem otázkou, zda právě toto se míní slovem nosič tak, jak je použito v definici. Je tu jistě konfuze a inkonzistence, protože nosič je míněn jako něco ve své pevnosti stálého a neproměnného, co uchovává něco dalšího a umožňuje mu být – přirozeně, že jen relativně – neproměnným. Snad tedy lze říci, že výklad termínu dokument je možno obecněji strukturovat tak, že nosič skrze svou stálost je zdrojem hotovosti, dokončenosti a záznam skrze svou neproměnnost je zdrojem trvalosti, uzavřenosti. Dokument tak je kulturní předmět nadaný uzavřeností a dokončeností, jenž zprostředkovává nějakým způsobem syntakticky segmentovaný soubor znaků, který lze interpretovat. Může se to jevit jako definice zbytečně odtažitá a šroubovaná, nicméně je jednak obecnější, jednak se nenechává mást či zatemňovat konotacemi slov nosič, záznam, data a informace. A hlavně nám umožňuje nahlédnout na věc ještě z jiného úhlu.

To, že je dokument podle definice TDKIV nosičem, dává mu totožnost samého se sebou, je to totožnost individua. Dokument je však podle téže definice také záznamem a jako takový je také sám se sebou totožný. Avšak v tomto případě je jeho totožnost jiné povahy, je to jakási totožnost na druhou. V tomto případě jsou dvě možnosti. Podle jedné z nich nelze rozlišit totožnost nosiče od totožnosti záznamu, neboť splývají v jedné jediné věci, v unikátu. To se stále pohybujeme na rovině individua. Podle druhé možnosti totožnost nosiče od totožnosti záznamu rozlišit lze, ba je nutno: první z nich je individuální, případová, druhá plurální, typová. Je to tedy totožnost typu, která je shodou individuí: dokument je sérií shodných, nikoli však totožných exemplářů. A pak zde přirozeně může být jakási totožnost na třetí: jsou zde vedle sebe různé shodné série shodných, nikoli však totožných exemplářů. Bylo by možno pokračovat dále, ale to je nyní nepodstatné. Zásadní je, že dokument je charakterizován souhrou totožnosti a shody. To znamená, že dokument v pravém smyslu je buď jakákoli svým vznikem a původem, nikoli jen dochováním, jednotlivost, anebo exempláře tištěné či lépe řečeno – protože může jít i o věci obrazové nebo zvukové – prostě hromadné produkce. Je-li toto rekonstruovaný obsah termínu dokument, potom ovšem zjišťujeme, že jeho užívání je zhusta nekorektní: na to, aby mohl být aplikován na všechno, co se tak v knihovnické a informační praxi nazývá, je příliš redukcionistický. Na materiál, který není čiře individuální nebo hromadně sériový, však nelze takovouto konceptualizaci aplikovat, poněvadž v něm není soulad mezi individuální totožností a sériovou, hromadnou shodností; takový materiál je charakterizován škálou mezi podobností a nepodobností. Míra podobnosti je ovšem silně relativní, na rozdíl od shodnosti závislá na předpokládaných hlediscích. Pokud bychom přesto měli na tento materiál nahlížet jako na dokument, potom bychom museli odhlížet od podobnostní škály a důsledně jej individualizovat, anebo k podobnostní škále přihlížet a důsledně jej virtualizovat. První způsob potlačuje kontext mezi striktně individualizovanými dokumenty, vytváří ne tak „dokumenty jednoho dne“ jako spíše „dokumenty jednoho vlastníka-původce“, pokud to mám nějak vyjádřit. Druhý způsob odstraňuje v zájmu zachování kontextu objektivitu dokumentů a vytváří tak striktně relativní „přechodné sdružené dokumenty“ (*transient compound documents*). Dojde tak k paradoxu – jednou stejné dokumenty budou příště jinými. To je arci naprosto jiný svět, než jaký předpokládá výklad termínu dokument v TDKIV.

Konceptuální obsah termínu dokument, je-li podroben reflexi, tedy nabízí dvě diametrálně odlišné interpretace. První z nich – objektivistická a redukcionistická – je pohled prizmatem dominantního tištěného prostředí a je stále ještě stanoviskem nynější praxe. Tato interpretace je natolik jednoduchá, až se musíme obávat, že je nemístně zjednodušující. Je uzpůsobena knihovnictví jako službě podávání knih a snad tvorby dat, nikoli jako informační činnosti. Je však takřka jisté, že takovéto pojetí knihovnictví je dnes už zcela nedostatečné. Druhá z nich – fenomenalistická a virtualistická – je vůči první paradigmatickou změnou. Vytváření „přechodných sdružených dokumentů“, které je podstatou této interpretace konceptuálního obsahu termínu, je především heuristickou službou, která musí být relativně specifikována a z povahy věci nemůže ani v ideální abstrakci kumulovat všechno podstatné. Vzhledem k virtuální povaze dokumentu v tomto pojetí se však klade otázka, zda je vhodné, aby jeden termín zároveň označoval neurčitou, možná nekončící řadu variantních forem a právě tak dokončeností a uzavřeností vymezené jednotlivosti obdařené totožností, jakož i kumulované plurální série těchto jednotek nadané shodou. Terminologické a pojmové rozlišení tu totiž koliduje až příliš silně. Je jasné, že na tomto místě se klade výzva celému oboru, jež směřuje do budoucnosti.

3 Materiál

Pokud je slovo materiál užíváno terminologicky, pak zpravidla ve složeninách. To znamená, že slovo materiál nemá vlastní dostatečně specifický význam, že musí být konkretizováno příslušnými atributy. V tomto smyslu pak přicházejí v TDKIV termíny autorizovaný materiál nebo doprovodný materiál. Termín autorizovaný materiál není definován obecně, nýbrž výčtem, totiž jako ověřené znění interview nebo jako úředně potvrzený materiál. Obecně tedy snad lze říci, že obsahem tohoto termínu je vyjádření určitosti vazby informace na původce, a to nikoli pokud jde o její pravdivost, ale pokud jde o její reprezentaci, o její vyjádření. Je to tudíž termín, jehož denotát je blízký denotátu termínu dokument, není s ním však totožný: kromě dokončenosti a uzavřenosti charakteristické pro dokument se zde uplatňuje ještě konkrétně určená, nikoli pouze určitelná výhradnost původu. Avšak i pokud bychom považovali dokument za pouhé sdělení informace, tedy v jeho virtuální dimenzi, jak už o tom byla řeč, povšimneme si rozdílu: význam termínu dokument bude orientován k obsahu informace, zatímco význam termínu autorizovaný materiál k jejímu původci, resp. zprostředkovateli. Zdá se tedy, že slova dokument a materiál mají nejasné a neurčité terminologické hranice. To se ukazuje i v případě termínu doprovodný materiál, který je v TDKIV charakterizován jako nějaký doplněk doprovázející dokument a určený ke společnému užívání s ním. Obecná definice je tedy vzhledem k informačnímu obsahu takového materiálu neurčitá, nějakým způsobem se však váže na původce či zprostředkovatele této informace. V tom se zdají přicházet ke slovu byrokratické kořeny knihovnictví: obsah termínu doprovodný materiál si lze nejnázne představit jako přílohy nějakých úředních spisů, legislativních dokumentů apod. V jiném smyslu se to odráží i ve specifickém použití tohoto termínu v rukopisném knihovnictví. V něm termín doprovodný materiál charakterizuje něco, co přibýlo k původnímu rukopisu až tehdy, kdy přestal být živou kulturou a stal se kulturou mrtvou, tedy v souvis-

losti se sběratelskou činností jednotlivců a institucí, nikoli s prostou činností uživatelskou, tzn. něco, co se váže na odborné nebo byrokratické zpracování příslušného rukopisu a co je ve smyslu uložení jeho součástí. Důraz na propojení rukopisu a jeho zprostředkovatele v čase a prostoru je zde zcela evidentní. Slovo materiál spojované se specifickými atributy do složených termínů tak představuje neurčitý rezervoár předmětů, kterými se mohou zabývat knihovnictví a informační věda, tzn. které v odborném a intelektuálním smyslu vůbec mohou vytvářet.

Do TDKIV je však zařazen termín neknižní dokument a jeho terminologický ekvivalent neknižní materiál. Je definován negativně jako dokument, který není tištěnou textovou monografií. Zároveň je podána definice výčtem. Z ní vyplývá, že jde o materiál sice neknižní, ale přece knihovní povahy. Podstatou takového materiálu je, že se skládá z evidenčních, nikoli jen inventárních jednotek. Je to tedy materiál, který není pouhým souborem informací, ale který vytváří fond, tj. soubor manipulovatelných předmětů v podobě věcí. Slovo materiál je tedy ve složeném termínu neknižní materiál převzato beze změny z běžného jazyka a použito ve svém přímém významu, nikoli ve významu nepřímém, který odkazuje do sféry ideální. Neknižní materiál jako doplněk knižního materiálu vytváří knihovní fond, který nakonec vytváří instituci, kamennou knihovnu. Slovo materiál ve složených termínech je tudíž napořád používáno na referenčním pozadí tradičního praktického knihovnictví. Pokud se nakrásně v definici výčtem hovoří o neknižním materiálu z bibliografického hlediska, je tu bibliografie důsledně podřízena institucionálnímu provozu fondové knihovny. Takto pojatou terminologii reflektujeme spíše jako prostředek byrokratický než poznávací, spíše jako součást praxe než teorie.

Až dosud jsme si mohli povšimnout jedné významné věci: slova kniha, dokument a materiál kolísají mezi svým terminologickým a neterminologickým použitím. Z toho vyplývají některé závěry, jimž je radno věnovat pozornost. Jeden z nich je méně povzbudivý: knihovnická a informačnická terminologie se v tomto nasvícení jeví spíše jen jako odbornická hantýrka než jako opravdu propracovaný systém zprostředkovávající poznání a umožňující je rozvíjet. V tomto ohledu je jen potvrzením neblahého knihovnického praktikismu, který je výrazně rezistentní vůči jakýmkoli změnám a v tomto smyslu je velkou překážkou pro vytváření perspektiv a tím i pro budoucnost. Je to kouzelnická řeč zasvěcenců stejně jako medicínská latina. Druhý závěr je ovšem povzbudivější, ačkoli vyplývá z téže rozkolísanosti mezi terminologičností a neterminologičností. Značná významová neurčitost, s níž jsou v důsledku této rozkolísanosti užívána slova kniha, dokument a materiál, umožňují pojímat je s velkou volností, tzn. jejich denotát, k němuž odkazují, je více méně *fuzzy*. Jejich význam lze snadno posouvat, zužovat nebo rozšiřovat jak ve směru historickém, tak teoretickém nebo ideovém. Lze je tedy po příslušných adaptacích používat pro různá informační, komunikační a znalostní prostředí, tzn. lze jimi zvládnout výklad přechodu těchto prostředí od dominantnosti k marginálnosti a naopak. Tak vzniká výrazné napětí mezi použitím knihovnické a informačnické terminologie v praxi na jedné a v teorii, resp. historii na druhé straně. Jde pak o to, jak k tomuto napětí přistoupit, zda preferovat krátkozraký a rigidní praktikismus zakládající se na tradičním byrokratickém pojetí knihovnických institucí, anebo zda důsledně reflektovat závažné paradigmatické otázky, které tato významová volnost naznačuje. Nejde tu

totiž jen o rozpor mezi praxí a teorií oboru, ale o to, čeho je tento rozpor symptomem, totiž rozdílu mezi typickým modelem novověké industriální společnosti a z něj se vyvíjejícím modelem společnosti informační.

4 Reklamanta / Kustoda

Slova reklamanta a kustoda jsou výhradně termíny, jako slova přirozeného jazyka se nevyskytují. Paradoxní však je, že důsledná terminologičnost těchto slov neznamená zároveň důslednou určitost a denotační stálost jejich významu. Oba termíny denotují značky sloužící k zajištění správného pořadí složek svazku při jejich zařazení, jsou však v případě rukopisného materiálu na jedné a materiálu tištěného na druhé straně používány různým, ba protikladným způsobem. V případě rukopisů kustody označují na první nebo poslední stránce složky číslicí, písmenem nebo jejich kombinací pořadí složky ve svazku, zatímco reklamanty označují pořadí složek tím způsobem, že je na poslední stranu předcházející složky dole napsáno první slovo (nebo několik prvních slov) termíny následující. V případě tištěného materiálu jsou oba termíny používány v přesně opačném významu: kustody jsou slova, reklamanty písmenné a/nebo číslicové značky. Ačkoli jistě nebudeme popírat rozdíl mezi technologickou a komunikační povahou rukopisného a tištěného materiálu, rukopisy a tisky jakožto svazky se od sebe vůbec neliší. Taková terminologická nejednotnost tedy připadá iracionální. Iracionalita je však v tomto případě natolik zřejmá, že ji nelze považovat za náhodnou, nýbrž je nutno považovat ji za záměrnou: to, co se z hlediska svazku jeví být iracionální, je racionálním z hlediska jiného. Dosavadní knihověda se profilovala výrazně fyzikalisticky, orientovala se na knihy, tj. na svazky jako na materiální věci převážně strukturované technologicky: diferencujícím měřítkem jí byla technologie výroby. V tom se znovu objevuje praktikismus vlastní dosavadnímu knihovnictví a s ním i knihovědě: v omezeném světě fondů našich institucionálních knihoven se v době budování oboru vyskytovaly prakticky, tj. takřka výlučně jen rukopisy a tisky. A tak zde vzniká iluze exaktní vědeckosti založené na specifických diferencích, tj. klasifikacích na základě kontrárních dichotomií typu A – non-A. A vskutku: v takto omezeném pohledu rukopis je totéž co ne-tisk a naopak tisk je totéž co ne-rukopis. Vzniká tak dojem, že obory se člení nejkorektnějším možným způsobem, tzn. na základě specifické difference, vzniká tu dojem nezpochybnitelnosti. Ten se ovšem zakládá na razantním redukcionismu založeném na knize a knižním fondu. Knižní fond ovšem není totéž co knihovní fond – v rámci knihovního fondu už rozdíl mezi rukopisem a tiskem není opravdovou specifickou diferencí, nýbrž pouhou pseudodiferencí. A tak sem vlastně vstupuje chaos, třebaže bychom to vůbec nečekali. Knihověda vycházející při tvorbě své terminologie z konstrukce pozitivního, vlastně exaktního vědeckého oboru užívajícího specifických diferencí se potýká s knihovnictvím, z jehož širšího (protože praktického a aplikovaného) hlediska jde ovšem o pouhé pseudodiference. Pravda – pokud tak lze říci – je v tomto případě na straně knihovnictví, poněvadž redukcionismus knihovědy – totiž že vychází pouze z knižních a nikoli knihovních fondů – je evidentně nesprávný. Tradiční konceptualizace není a nemůže být oporou praxi a naopak praxe v důsledku přepjaté specializace domněle samostatných oborů zabývajících se tu tisky, tu rukopisy nemůže zpětně působit

na konceptualizaci. Jsme tedy svědky podivuhodného paradoxu: důraz na terminologickou čistotu vnáší do oboru konfuzi a inkonzistenci, poněvadž mu neodpovídá důraz na čistotu řádu na úrovni celkové konceptualizace.

Avšak to ani zdaleka není jediný problém, který přichází s termíny kustoda, resp. reklamanta. Jde o to, že slova přicházející na dolních koncích stran nesouvisejí pouze s organizací knihy do složek, poněvadž se nevyskytují toliko na posledních stranách složky, ale leckdy i na všech stranách knihy. Souvisejí tedy s rozložením reprezentace textu knihy do stran, souvisejí s knihou nikoli jakožto svazkem, nýbrž jakožto s významovým, obsahovým, intelektuálním atp. celkem. Stojí tu proti sobě reálná zkušenost a odborná či vědecká definice termínu. Tato skutečnost si zajisté zasluhuje pozornost. Souvisí totiž spíše s využíváním knihy než s její výrobou. Bylo by sice možno předpokládat, že určuje řazení listů do složek, avšak tomu protiče umístění těchto slov na počátku i na konci stránky. Jednak bývají umístěna, jak už jsem se zmínil, na všech stránkách, tzn. bez ohledu na to, zda jde o přední (*recto*) nebo zadní (*verso*) stránku listu, jednak nejsou vysazována z textu pod zrcadlo na předcházející stránce (kde tak přichází první slovo následující stránky) a nad zrcadlo na následující stránce (kde tak přichází poslední slovo předcházející stránky); tímž slovem, resp. týmiž několika slovy prostě text předcházející stránky končí a následující začíná. Je evidentní, že takto použitá slova musí sloužit jinému druhu orientace, než je potřebný pro tvorbu knihy jako fyzické věci. Smysl zápisu takovýchto slov nám pomůže pochopit zkušenost, že se nevyskytují ve všech, tj. jakýchkoli rukopisech. Nepřicházejí v těch, které jsou přípravami pro rétorické či homiletické výkony nebo pro tvorbu dalších textů, a neobjevují se ani v rukopisech, jež obsahují texty užívané jako pomůcky ke studiu. Všechny texty tohoto a podobného typu byly totiž určeny k individuálnímu tichému čtení. Vyskytují se naopak v textech nazývaných didaktické nebo moralistické, zbožná literatura apod. Tyto texty byly zhusta recipovány způsobem kolektivního hlasitého čtení. Opakování jednoho nebo několika slov textu na švu předcházející a následující stránky umožňovalo předčitateli udržovat plynulost přednesu – to je při hlasitém čtení důležitá, ba podstatná věc – při přechodu ze stránky na stránku. Pokud tedy na taková ze zrcadla stránky nevyčleněná, na švu stránek se opakující slova narazíme, není třeba to považovat za chybu písaře, ale za záměr. Ostatně opět ze zkušenosti víme, že další písaři někdy tyto zápisy reprodukovali mechanicky a nepozorně, takže tato slova opakovaně přepisují i tehdy, kdy se v jejich zápisu či přepisu nedostávají na šev stránek, ale doprostřed zrcadla stránky jediné. Je zřejmé, že tento typ opakujících se slov neodpovídá definici reklamanty, jak ji ve shodě s tradicí předkládá TDKIV.

Přesto – anebo právě proto – tu vyvstávají další otázky. Lze je formulovat různým způsobem, vždy však se nějak dotkneme redukcionistické fragmentace. Kniha jako fyzický či materiální svazek na jedné a jako významový, obsahový, intelektuální atp. celek na druhé straně zajisté nemůže být zkoumána a pojednávána stejným způsobem. Z toho však ještě nutně neplyne, že jeden z těchto aspektů je pouze podstatný a druhý pouze jevový. Spíše to znamená, že bychom měli ke knize přistupovat prizmatem komplexity. Je tudíž zcela nevhodné terminologizovat význam výskytu slov na švech stránek pouze z jednoho z těchto aspektů knihy. A jelikož je pravděpodobné, ne-li zřejmé, že tento přístup k terminologizaci není nahodilý a

nevyskytuje se jen v případě slova reklamanta, vztahuje se tato otázka ke kodikologii, resp. knihovědě jako celku. Věc je však možno vidět i konkrétněji. Rozličná funkce vizuálním působením si blízkých slov na švech stránek není charakteristická úplnou růzností, protože v obou případech nacházíme jeden společný prvek: je jím vytváření návaznosti či spojení. Při tvorbě terminologie by mělo být jasné, zda, kdy a nakolik je mezi různými druhy spojení vhodné rozlišovat nebo nerozlišovat. To znamená, zda vytvořit další termín pro spojení při recepci, když dosavadní termín reklamanty je nyní užíván s ohledem na produkční strukturu, nebo zda rozšířit význam stávajícího termínu. Je třeba si uvědomit, že při prvním řešení vzniká otázka, zda a proč vytvořit termín oběma – starému a novému – nadřazený. Takže se znovu dostáváme ke komplexitě a potažmo k paradigmatu kodikologie, resp. knihovnictví a informační vědy vůbec.

5 Kodikologie

Termín kodikologie je v TDKIV definován jako disciplína zabývající se komplexním zkoumáním rukopisů s převážným zaměřením na rukopisnou knihu. Z explicitního znění definice zdánlivě plyne, že předmět kodikologie je určen čistě technologicky, tj. tím, že předmětem zájmu je rukopisný materiál převážně ve formě svazku. Avšak to není zcela správné, protože tu platí jistá implicitní omezení. Taková specifikace se ve své určitosti obtížně odhaluje, protože je dosti vágní. Je naznačena v praxi přijímaným rozdílem mezi materiálem kodikologickým a archivním, tzn. v podstatě diplomatickým. V tomto smyslu se pak zpravidla rozlišuje rukopis a archiválie, přičemž se toto rozlišení obvykle interpretuje tak, jako by bylo specifickou diferencí: rukopis je ne-archiválie, zatímco archiválie je ne-rukopis. Jelikož však evidentně existují archiválie, které jsou rukopisné v tom nejprostším smyslu, tj. jsou rukou psané, dospíváme ke konfuzi a inkonzistenci. Je jasné, že rukopisnost jakožto rukoupsanost je podmínkou sice nutnou, leč nepostačující. Kodikologii nelze definovat pouze takto explicitně technologicky. Jestliže se rukopisu prakticky rozumí jako ne-archiválii, potom je nutno specifikovat jej dále jako písemnost či dokument povahy neúřední. A tak se zdá, že dospíváme k tomu, čím je dána rukopisnost, jež je předmětem kodikologie: je vymezena rukoupsaností a neúředností. Zjišťujeme ovšem vzápětí, že ani taková definice není neproblematická, a to především ze dvou důvodů. Jednak totiž lze mít oprávněné podezření, že úřednost, resp. neúřednost není hlediskem obecným, nýbrž že to je pouze dominantní hledisko evropského byrokratického novověku související mj. s institucionalizací knihoven a archivů. V jiných poměrech či podmínkách nemá tu závažnost, která se mu takto přikládá. Jinak řečeno, nejde tu o opravdovou specifickou diferencii rukopisu a archiválie, nýbrž o pouhou pseudo-diferenci. Praxe to ostatně naznačuje tím, že vytváří typ tzv. archivního rukopisu, o němž říká, že jej dost dobře nelze přesně definovat. Jednak je třeba uvážit, že slova rukopis se zhusta užívá i v jiném, přeneseném významu: označuje písemnost, jež je podkladem pro publikaci nebo dokladem soukromého styku bez ohledu na to, zda je, nebo není psána rukou. A vskutku, v institucionální praxi knihoven začasť jejich rukopisná oddělení písemnosti tohoto druhu shromažďují. Jejich hlavní charakteristikou pak není ani rukopisnost, ani neúřednost, nýbrž soukromost, neveřejnost. Právě tak se ovšem tento typ písem-

nosti nikoli výjimečně vyskytuje v archivech jako archiválie. A tak je zřejmé, že standardní definice kodikologie, jak je replikována v TDKIV, je teoreticky naprosto nedostatečná, poněvadž přináší těžko řešitelné nebo vůbec neřešitelné problémy. Na druhé straně však je nutno vzít v potaz, že důsledně implikuje konkrétní praxi, nikoli nějakou fiktivní konceptualizaci praxe. V tom je její síla i slabost.

Z nejednoznačnosti, s níž je definována kodikologie, plyne, že rozhodující je přístup, který tuto disciplínu dále diferencuje. Popravdě však je přesvědčivější mluvit plurálně o přístupech než singularně o přístupu, protože měřítka není jednoduché nebo dokonce vůbec možné sjednotit tak, aby z toho vyplynula diferenciace disciplíny v řadu souřadných subdisciplín, nebo naopak kumulace jednotlivých podřazených disciplín v jedinou disciplínu nadřazenou. Např. dělení na technologickou a archeologickou kodikologii na jedné a akademickou a praktickou kodikologii na druhé straně není ani dohromady slučitelné, ani jednoduše porovnatelné. Totéž platí např. o kvantitativní kodikologii a archivistice rukopisů. Ve všech těchto případech je lepší hovořit o kodikologických školách než o speciálních disciplínách či subdisciplínách. Konstituce těchto škol je dána nejenom jejich vnitřní sebedefinicí, ale také souvislostí s jinými základními nebo aplikovanými obory, tj. historií či filologií na jedné a praktickým knihovnictvím a překvapivě i archivnictvím na druhé straně. Zároveň je zřejmé, že hraje důležitou roli, zda ta která kodikologická škola koncipuje svou disciplínu jako vědu samostatnou či pomocnou, přičemž ovšem je třeba vzít v úvahu možnost změn: pomocné vědy historické, do jejichž souboru je kodikologie v českých, resp. střeoevropských poměrech zahrnována, se sice navenek nazývají pomocnými, ale samy sebe chápou jako samostatné vědy, jako opravdové domény se svými předměty a metodami. Vzniká tedy otázka, zdali takto koncipovaná kodikologie je vskutku koherentní disciplínou, anebo zda je to pouhý soubor postupů, metodik a technik různě užívaných v různých kontextech. Musíme se potom ptát, zda důsledná terminologizace není v takovém případě zavádějící, zda by nebylo přiměřenější hovořit prostě o rukopisné práci či rukopisném studiu nebo podobně. To ovšem není možno řešit v rámci databáze nebo slovníku.

Pokud přistoupíme k otázce kodikologie neredukcionisticky a méně rigorózně, zjistíme, že se přece jenom můžeme dobrat jakéhosi jednotícího pohledu. Nebudu se pokoušet o nevhodně předčasnou terminologizaci a budu hovořit pouze o kodikologii *sensu stricto* a *sensu largo*, tj. v užším a v širším vymezení či pojetí. Užší pojetí nahlíží na rukopis jako na fyzickou či materiální věc, z níž lze abstrahovat různé rysy a tyto rysy zpětně uspořádat. Je to řekněme pojetí pozitivisticko-strukturalistické. V tom smyslu je to pojetí striktně redukcionistické: věc lidsky přirozeného světa se rozloží a pak se zase ne-přirozeně složí. Rukopis jako věc lidsky přirozeného, praktického světa a rukopis řekněme vědecký nejsou ve svém významu tímž rukopisem, třebaže jsou touž fyzickou, materiální věcí: rukopis jakožto věc lidsky přirozeného světa se jeví v různých aspektech, zatímco rukopis jakožto předmět vědeckého světa se skládá z různých rysů. Rukopis v praktickém přirozeném světě je primárně celek, zatímco rukopis ve vědeckém světě je především kumulací svých vyabstrahovaných rysů. Rys, který nebyl vyabstrahován, do něj nepatří, neutváří jej jako předmět, třebaže se jako lidsky přirozený aspekt objevuje; nebyl uznán jeho význam vědeckého rysu. Musí tedy být nějaké měřítka, zda

jde o lidsky přirozený aspekt nebo o vědecký rys. A toto měřítka musí mít nějaký obecnější význam, který překračuje význam toho kterého vědeckého rysu. Pro kodikologii *sensu stricto* je vědeckým rysem ten lidsky přirozený aspekt, který umožňuje rukopis jako fyzickou, materiální věc zařadit do časoprostorových souřadnic. Vědecký rys musí umožnit, aby se rukopis stal součástí lineární faktografické historie – lidsky přirozený aspekt, který to neumožňuje, nemá nárok stát se vědeckým rysem. Kodikologie *sensu stricto* stojí a padá s lineární pozitivní historií, tzn. s novověkým vymezením vědy. Jakmile je toto vymezení vědy uvedeno v pochybnost, mizí základ pro užší vymezení kodikologie. Širší vymezení kodikologie naproti tomu nevychází ze striktního rozlišení lidsky přirozených aspektů a vědeckých rysů rukopisu. V jejím pojetí se každý lidsky přirozený aspekt může stát vědeckým rysem, jen pokud jej lze aktuálně významově interpretovat. Vědecký rys tedy nemusí nezbytně vést k zařazení rukopisu do časoprostorových souřadnic, tzn. nemusí z něj nutně činit součást lineární faktografické či pozitivní historie. Kodikologie v širším pojetí se odvíjí od historie, jejímž základem a obsahem jsou nikoli fakta, nýbrž ideje. Ne že by v takové historii fakta vůbec nehrála roli, jsou však až sekundární. V protikladu k historii lineární lze hovořit o historii synchronní. Kodikologie *sensu largo*, odvozující své základní měřítka od synchronní historie, se odklání od archeologie knihy k archeologii textové transmise. Zkoumání reflektivní úrovně terminologie nás tedy i v tomto případě vede k těsné souvislosti s paradigmatickými otázkami.

6 Text

Jak je zřejmé z dosavadních příkladů, knihovnictví a informační věda souvisí s texty více a těsněji, než by se myslelo podle dosavadní praxe institucionálního knihovnictví. Potom je však hodno pozornosti, že podle TDKIV nemá slovo text, pokud není součástí složených termínů, žádný specifický knihovnický nebo informačněvědný význam. Snad lze v tomto kontextu uvažovat o významu pomocněvědném, resp. kodikologickém (přičemž tu nemusí hrát roli rozdíl mezi kodikologií v užším a v širším pojetí), podle kterého je textem určitý uspořádaný soubor slov bez ohledu na jeho zápis (tedy to, co se v literárněhistorické dikci nazývá památkou). Slova text se však užívá i ve významu filologickém či lingvistickém, který lze považovat za všeobecný význam převzatý z přirozeného jazyka (uspořádaný a zapsaný soubor slov podřízených výběru významu a syntaxi a tvořící souvislé sdělení), sémiotickém, který lze považovat za význam speciální (soubor jakýchkoli znaků dávajících smysl), a dále ve významu literárněhistorickém (záznam uspořádaného souboru slov na nosiči, tj. v podstatě zápis) a kulturologickém (autoritativní dílo, kniha či spis). Hned vidíme, že význam pomocněvědný, resp. kodikologický a literárněhistorický spolu nejenom kolidují, ale reprezentují vzájemně význam právě opačný: podle pomocněvědné, resp. kodikologické definice je textem množina či třída shodných zápisů a naopak podle literárněhistorické definice je textem jeden každý ze zápisů této třídy či množiny. Také je třeba si všimnout, že význam kulturologický se výrazně od ostatních liší, protože na rozdíl od nich, které odkazují k abstraktní entitě, odkazuje k entitě konkrétní. Význam filologický či lingvistický na jedné a sémiotický na druhé straně se naopak vcelku shodují; jejich odlišnost je dána jenom různou šíří referenčního pozadí, a tedy mírou

obecnosti. Nyní se snad už mohu pokusit formulovat, jaký je obecný význam slova text pro knihovnictví a informační vědu a jakým způsobem by jej bylo možno v těchto oborech terminologizovat. V návaznosti na předchozí úvahy se něco takového jeví jako užitečné.

Pokusím se tedy text definovat jako souvislý soubor slov spojených případně s jinými znaky a tvořících ucelené sdělení, vnitřně strukturovaný a navenek segmentovaný podle totožnosti a shody (o tom už byla řeč v souvislosti s výkladem termínu dokument). Slovo text bude tímto způsobem knihovnický a informačněvědně terminologizováno na pomezí určitosti a neurčitosti, tedy stejným způsobem, jako jsou podle předchozích zjištění terminologizována i slova kniha, dokument a materiál, a současně tak, aby to vyhovovalo zároveň širší i užší interpretaci termínu kodikologie. Pro tuto definici textu ztrácejí primární význam otázky technologické: není podstatného rozdílu mezi textem reprezentovaným, resp. produkováním rukopisem nebo tiskem či dokonce elektronicky. Právě tak nemusí být podstatný typ dokumentu: obrazy nemusí být nezbytně grafickým dokumentem, nýbrž jenom doprovodným materiálem k textu, který je explicitně reprezentován popiskami, nebo je implicitně, tj. v ikonografickém smyslu obsažen v tom, co je zobrazeno. Pokud tedy budeme nazírat takto definovaný text abstraktně, tzn. jako abstraktní entitu, budou data a informace jeho dílčími aspekty, nikoli dalšími samostatnými entitami nižšího řádu. Pokud jej budeme nazírat konkrétně, bude to dokument ve významu určitého artefaktu, díla atp., nebo z určitého hlediska souvislá řada takových dokumentů, artefaktů, děl atd. Pokud je text definován na pomezí určitosti a neurčitosti, je zároveň kontinuem i jeho segmentací a segmentem; záleží jen na tom, která z těchto dimenzí je v tu či onu chvíli, pro tu či onu potřebu preferovaným hlediskem. Zároveň je třeba si povšimnout, že tu hraje mnohem menší roli problém dokončenosti a uzavřenosti, jakož i nosiče a záznamu, což je velkým, ba základním problémem při definici termínu a konstrukci pojmu dokument.

V této úvaze pak lze pokročit ještě dále: pokud pojem dokument je závislý na informačním, komunikačním a znalostním prostředí, resp. jeho dominantní tištěné podobě, pojem text vyjádřený navrženou definicí je od této závislosti oproštěn, je zbaven vázanosti na zcela konkrétní formy. Takové složené termíny jako lineární text, kanonický text, autorský text, redaktorský text, redukovaný text dokumentu či komprimovaný text, vstupní text a výstupní text nebo standardní text budou chápány nikoli jako zcela samostatné entity, jak tomu nasvědčují jejich nynější definice v TDKIV, nýbrž jako segmenty ve vztahu k textu chápanému jako kontinuum. A tak lze říci, že text podle nyní navržené knihovnické a informačněvědné definice je virtualitou dokumentu. Zdá se ovšem, že odtud plyne potřeba nového promyšlení jak ověření a evaluace informace, a to zvláště pokud se budeme pohybovat v dimenzi historické, tak bibliografické kontroly. Avšak navrhované pojetí textu jako virtuality dokumentu směřuje ještě mnohem dále. Dovoluje si totiž představit knihovnictví v podobě neinstitucionální a nedokumentalistické. V tom případě by nešlo pouze o změnu ve sféře intelektuální, ale o zásadní transformaci ve sféře sociální a sociokulturní. Znamenalo by to totiž diskontinuitu fundamentálního diskursu novověku, jiné nastavení poměru mezi živou a mrtvou kulturou, kontinuitu idejí mimo jejich bezprostřední genetickou souvislost. Myslím, že terminologie ve své reflektivní funkci dospívá na tomto místě ke kruciólním

otázkám. Narušuje to sice naše obvyklé představy vyplývající z prakticistně přijímaných nerefektovaných jednoduchých samozřejmostí, zároveň to však vyplývá z konfuznosti a inkonzistence teoretického vyjádření (pokud usoustavnění terminologie můžeme považovat za pokus o rozvoj teorie) téže praxe. Řekl bych, že na tomto místě bude třeba pokračovat dále.

7 Dílo

Termín dílo je v TDKIV definován jako kulturní předmět, tj. výtvar lidské činnosti tvořící samostatný celek jak z hlediska obsahového, tak produkčního, který je v knihovnických a informačních činnostech popisnou jednotkou. Tuto definici díla lze interpretovat také tak, že dílo je segmentem textu jako kontinua. Ještě jinak to lze vyložit, že termín dílo klade důraz na reprezentaci informace, nikoli na informaci samu. A ještě jinak by se dalo říci, že dílo podle této definice je informace ztuhlá v data. V tomto pojetí je tedy dílo masivní a informace transparentní. V pozadí této definice stojí funkční požadavky na bibliografické záznamy vypracované a vyhlášené IFLA, které pojem dílo hlouběji strukturují ve vyjádření, provedení a jednotku či položku. Z toho vyplývá, že forma díla nemůže být chápána jen v ryzě fyzickém či materiálním smyslu, ale že je nutno právě tak nahlížet na ni jako na imateriální. Opakuje se tu tedy napětí, které jsme zjistili při definici knihy jako zároveň fyzického svazku a významového, obsahového, intelektuálního atp. celku, jenže v poněkud sofistikovanější podobě. Právě tak lze říci, že význam termínu dílo podle definice TDKIV nějakým způsobem kopíruje význam termínů dokument a materiál. V případě souvislosti s významem termínu dokument je to denotace samostatného celku jak z hlediska obsahového, tak reprodukčního, tj. ohled na obsah informace. V případě souvislosti s významem termínu materiál je to denotace původce nebo zprostředkovatele, bez něhož není kulturní předmět možný, tj. autora či další osoby za dílo zodpovědné. Termín dílo podle definice TDKIV tudíž implicitně obsahuje zřetel k základní povaze kultury, totiž že je procesem i produktem, že je činností projevující se ve výsledcích a přinášející výsledky. V tomto smyslu je komplexnější než více méně příbuzné termíny kniha, dokument, materiál či text. Je proto poněkud paradoxní, že profesionální knihovnictví posledních několika generací vzalo za základ své konceptualizace i praxe pojem dokumentu a nikoli díla, protože v pojmu dokumentu je výrazně akcentován produkt kultury a oslaben pohled na kulturu jako proces. Knihovnictví se tak v podstatě profilovalo jako obor manipulativní a operativní, tedy v zásadě obslužný, a pomínulo svůj badatelský potenciál. Terminologie knihovnictví a informační vědy ve své reflektivní funkci však, jak je vidět, toto sebevymezení a sebepochopení bere v potaz a dožaduje se jeho přehodnocení. Je však třeba dobře zvážit, z čeho by toto přehodnocení mělo vycházet.

Leccos nám mohou naznačit složené termíny, jejichž součástí je slovo dílo. Jednu jejich skupinu tvoří např. autorské dílo, spoluautorské dílo, kolektivní dílo, dílo na objednávku, zaměstnanecké dílo, úřední dílo, školní dílo nebo soutěžní dílo. Ve všech těchto termínech se akcentuje vznik díla, ne však ve vztahu k individuálnímu procesu jeho vznikání, nýbrž ve vztahu k procesu sociální reglementace jeho vzniku. Vznik díla je v těchto složených termínech pojímán v zásadě jako právní titul jeho původu. V aktuální sestavě těchto, lze říci, odvozených termínů se objevuje knihovnický prakticismus, poněvadž

se zakládají výlučně na aktuálním pozitivněprávním pohledu. Nemohou tedy překročit aktuální právní situaci a stávající sociální reglementaci. TDKIV vůbec neobsahuje další termíny tohoto druhu, které by se vztahovaly k jiné historické situaci, než je naše aktuální. Z toho plyne, že jiné historické situace jsou subsumovány pod tu dnešní. Je to totiž praktické, třebaže sporné. Všechny tyto složené termíny se totiž zakládají na institutech platného autorského práva, jež je ovšem vzhledem k existenci produktů, které lze označit za díla, historicky poměrně nedávného data. Bylo by tedy žádoucí řadu těchto složených termínů rozmnožit. A pak by ovšem vyplynula potřeba vytvořit jakési srovnávací nadřazené termíny. Je vcelku jasné, že tím způsobem by se knihovnictví přeneslo z praktické úrovně na úroveň badatelskou, což se však přičí jeho dosavadnímu profesionálnímu duchu. Ale inkonzistence, na kterou narážíme v jeho nynější terminologické výbavě, to požaduje. Druhou skupinu takových složených termínů tvoří např. zveřejnění díla, užití díla či volné dílo. Ve všech těchto případech se akcentuje význam díla jako sociálního fenoménu, v pozadí je tedy sociální kontrola jeho distribuce. *Mutatis mutandis* tu platí totéž, co v předchozím případě: stávající terminologie, jak ji podchycuje TDKIV, je jednoznačně a jednostranně vázána na aktuální pozitivní právo, nemá dostatečný historický nadhled. To znamená, že nejenom nevěnuje pozornost minulým historickým situacím, ale také že nemá prostředky, aby se připravila na změnu dominantního informačního, komunikačního a znalostního prostředí, na jejímž počátku dnes stojíme a která si evidentně žádá výraznou změnu v právní úpravě. Knihovnický praktikismus tak může již v nedaleké budoucnosti proti předpokladu vést k dezorientaci celého oboru. I zde se tudíž ukazuje, že větší badatelský důraz by vůbec nebyl na škodu věci. Třetí skupinu složených termínů tvoří např. vícesvazkové dílo či souborné dílo. V obou těchto termínech je akcentována formální jednota díla jako produktu, která je nadřazena jeho strukturální členitosti, dalo by se říci značnější strukturální členitosti, než je obvyklé. V tomto smyslu se zejména termín souborné dílo jeví být nosným, poněvadž je možné pod pojem, který je jím vyjádřen, subsumovat artefakty různých historických typů či stadií textové transmise. Tento termín na rozdíl od předchozích netrpí aktuálním pozitivním či dokonce pozitivněprávním praktikismem, třebaže může být a zhusta je v jeho intencích používán. Konfuznost a inkonzistence knihovnické a informačněvědné terminologie se na složených termínech obsahujících slovo dílo jeví snad nejvýrazněji.

A tak lze na základě těchto úvah formulovat závažný problém, který ostatně nějakým způsobem vyplývá i z předchozích příkladů. Jak jsem se již zmínil, TDKIV definuje termín dílo na pozadí funkčních požadavků na bibliografické záznamy vypracovaných IFLA. Tento materiál konceptualizuje dílo do čtyř různých vrstev či úrovní: za první jednotka či položka, za druhé provedení, za třetí vyjádření, za čtvrté dílo. Je však nutno si uvědomit, že ve všechny tyto úrovně jsou rovnocenné. Použijeme-li dikci sémiotiky, potom první dvě úrovně (jednotka či položka a provedení) jsou aktuální, třetí a čtvrtá (vyjádření a dílo) jsou reálné. V dikci spíše filosofické jsou první dvě úrovně aktuální, třetí vrstva je eventuální a čtvrtá potenciální. Knihovnickým a informačněvědným jazykem řečeno, jednotka či položka a provedení jsou reprezentace, zatímco vyjádření a dílo jsou zdrojem reprezentace, resp. reprezentací. Ve smyslu terminologie TDKIV v její reflektivní

funkci potom reprezentace mají podobu knihy, dokumentu či materiálu a zdroje reprezentací mají podobu textu. Jinak řečeno to znamená, že dílo a vyjádření jsou komunikovatelná a recipovatelná jen skrze příslušná provedení a jejich jednotky či položky, avšak nejsou s nimi ani totožná, ani ztotožnitelná. Vzniká tak otázka, v jakém smyslu s nimi jsou shodná, protože kdyby tu nebyl předpoklad shody, pozbývala by celá tato konstrukce soudržnosti. Vzhledem k tomu, že funkční požadavky na bibliografické záznamy vypracované IFLA byly specifikovány do mezinárodního standardního kódu pro textová díla, který si klade za cíl být v podstatě jedno-jednoznačným číselníkem, je zřejmé, že se tu předpokládá shoda transparentní: dílo a vyjádření jsou ideální reprezentací, jež se materiálně a senzuálně projevuje v provedení a jednotce či položce. Požadavek transparentní shody však vychází z dalšího neuvědomělého předpokladu; zakládá se na povaze fungování dominantního tištěného informačního, komunikačního a znalostního prostředí, odpovídá principům kontroly distribuce a komunikaci informace v tomto prostředí, ale právě jen v něm. Předpoklad transparentní shody nemá tudíž obecnou platnost, je jen výrazem knihovnického praktikismu a aktualizujícího pozitivismu. A tak bude lépe vyjít z obecnějšího předpokladu, totiž že tato shoda je virtuální. Ten vyhovuje jak lineárnímu textu užívanému dominantně v tištěném prostředí, tak skrytému hypertextu rukopisného a zjevnému hypertextu elektronického prostředí. Právě tak vyhovuje jak dnešní konceptualizaci individuálního autorství odvozené od fungování prostředí tištěného, tak jeho odlišné koncepci jako autorství intencionálního nebo arbitrárního užívané v dominantním prostředí rukopisném. Virtuální shoda potom znamená, že na rozdíl od transparentní shody, kde vyšší úroveň je vzhledem k plurálním nižším vždy singulární, může také naopak k singulární nižší úrovni být plurální úroveň vyšší – např. provedení může být provedením nikoli pouze jediného, ale více různých děl. Prizmatem dominantního tištěného prostředí je to situace nesmyslná a nehorázná, prizmatem dominantního prostředí rukopisného nebo elektronického uvažovat o ní vůbec není od věci. Za předpokladu transparentní shody může být knihovnictví pouze obslužným oborem a bude to vyhovující a dostatečné. Za předpokladu virtuální shody s tím ani zdaleka nevystačí – bude muset najít svůj badatelský rámeček. Transparentní shoda totiž vystačí s přímými lineárními odkazy, zatímco virtuální shoda vytváří síť, která není jedno-jednoznačná, tedy ani jednou provždy daná. Úkolem knihovnictví tedy není reprodukování či replikování stále těchž odkazů, nýbrž vytváření právě oné sítě, rozmnožování jejích spojů. Je zjevné, že to je jednoznačně úkol badatelský, že však při dnešním stavu oboru k němu chybějí odpovídající prostředky. Je tudíž prvořadým úkolem vydat se je hledat.

Mou ambicí nebylo prozkoumat reflektivní funkci terminologie zahrnuté v TDKIV jako celku. To by předpokládalo mnohem rozsáhlejší a soustavnější práci, ke které nejsou, domnívám se, zatím dostatečné předpoklady. Výběrem několika základních termínů vyjadřujících fundamentální pojmy knihovnictví a informační vědy, jakož i některých termínů speciálních vztahujících se ke knihovědě a kodikologii, jež je nějakým způsobem detailně explikují, jsem se pokusil vytvořit základ pro využití terminologie k rozvoji oboru. Je to využití nepřímé, kriticky reflektující příslušné definice jednak v jejich kontextech, jednak se zřetelem k jejich implicitním a neuvědomělým předpokladům. Vycházel jsem při tom z přesvědčení, že

nestačí odvolávat se na to, že se věci nějak nazývají a jak se nazývají, ale že je především třeba dobrat se toho, jaká skutečnost se tímto nazýváním vlastně konstatuje, tj. jak se skutečnost přirozeného světa přetváří ve skutečnost vědecky zkoumatelnou a odborně ztvárnitelnou. Hlavním zjištěním, ke kterému jsem dospěl, je to, že terminologie knihovnictví a informační vědy ve své explicitní podobě, tj. v definicích termínů, jak je poskytuje TDKIV, je konfuzní a inkonzistentní. Nezakládá se totiž na samostatně provedeném rozvrhu skutečnosti, na systematické konceptualizaci, nýbrž se implicitně a neuvědoměle opírá o stávající institucionální praxi. V jejím rámci je možná dobře použitelná, protože si nedovede představit nic mimo její hranice, avšak v tom je také její zásadní slabost: vůbec se nepokouší o pohled, který by byl univerzální, jen se snaží jeden partikulární pohled učinit totálním. Takto chápaná terminologie je tedy schopna pojmout výhradně jen situaci přítomnou; pojmout situaci minulou, historickou a předejmut budoucí je mimo její schopnosti, ačkoli právě to by bylo třeba od terminologie jako kostry celého oboru očekávat. U zdroje tohoto omezení knihovnické a informačnické terminologie je opomíjení nebo dokonce odmítání paradigmatických otázek, jež by zpochybnily definitivní platnost byrokratického institucionálního praktikismu zakládajícího se na dominantním tištěném informačním, komunikačním a znalostním prostředí a nepřipouštějícího prostředí jiná vycházející z jiných principů fungování. Studium reflektivní funkce knihovnické a informačnické terminologie nás zkrátka vede k tomu, že jejím implicitním zdrojem a základem nemá být instituce, jež obhospodařuje obor, ani její úřední metodika, nýbrž virtuální svět informace skrývající se za jejími reprezentacemi spravovanými tou kterou institucí. Právě to je ona změna paradigmatu, o jejíž potřebě se hovoří a jejíž nezbytnost se i na tomto místě ukazuje.
